

УДК 346.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.7>

ЗАКОНОДАВЧИЙ ТА НАУКОВИЙ АСПЕКТИ ГЕНЕЗИСУ ПОНЯТТЯ ФЕРМЕРСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Нешик О.С.,

*здобувачка ступеня доктора філософії в галузі права,
Донецький національний університет імені Василя Стуса,
заступник голови Господарського суду Вінницької області
ORCID: 0000-0002-8758-5560
e-mail: NOlgaS@i.ua*

Нешик О.С. Законодавчий та науковий аспекти генезису поняття фермерського господарства.

В статті досліджується генезис поняття фермерського господарства у законодавстві України та правовій доктрині. Проведено огляд розвитку законодавства за період незалежності України. Констатовано, що основа визначення фермерського господарства як форми підприємницької діяльності громадян залишається незмінною до теперішнього часу. В інших елементах законодавча дефініція фермерського господарства декілька разів змінювалася. З'ясовано, що законодавство не містить чітких положень для відповіді на питання щодо належності фермерського господарства до певної правової категорії. Виявлено положення законодавства, які справили вплив на формування розуміння поняття фермерського господарства як нормативної та наукової категорії.

В юридичній науці проблема теоретичного пізнання поняття фермерського господарства була предметом в різних галузях і піддана розгляду значною кількістю науковців. Науковці критикували офіційну дефініцію фермерського господарства, вказували на її вади і можливість широкого тлумачення. Зокрема, офіційна дефініція фермерського господарства стала підставою для висловлення у фаховій літературі думки про розуміння цього поняття як діяльності, що здійснюється особами у сфері та за умов, визначеними законом, або форми чи організаційно-правової форми юридичних осіб, або суб'єкта господарювання.

На підставі проведеного дослідження зроблено висновок, що законодавче визначення фермерського господарства не містить ознак, які б сприяли розкриттю юридичного змісту цього поняття, тому воно потребує уточнення. Пропонується визначити фермерське господарство як самостійний суб'єкт господарювання, створений громадянами України, які є членами однієї сім'ї та/або родичами для здійснення підприємницької діяльності з виробництва, переробки та реалізації товарної сільськогосподарської продукції в порядку, передбаченому законами України. Закріплення цього визначення у Законі України «Про фермерське господарство» сприятиме забезпеченню правової визначеності як елементу верховенства права та посиленню публічного порядку.

Ключові слова: верховенство права, господарська діяльність, господарська організація, законодавство, майно, організаційно-правова форма; підприємництво, публічний порядок, статутний (складений) капітал, суб'єкт господарювання.

Neshyk O.S. The legislative and scientific aspects of the genesis of the concept of a farm.

The article studies the genesis of the concept of farming in the legislation of Ukraine and legal doctrine. The development of legislation during the period of independence of Ukraine is reviewed. It is stated that the basis of the definition of farming as a form of entrepreneurial activity of citizens remains unchanged until now. In other elements the legislative definition of farming has been changed several times. For example, supplementing with provisions on the direct indication of the establishment of a legal entity, the purpose of activity - profit and the designated purpose of land. It has been revealed that the legislation does not contain clear provisions to answer the question of belonging of a farm to a certain legal category. The provisions of legislation that influenced the formation of understanding of the concept of farming as a normative and scientific category are revealed.

In legal science, the problem of theoretical cognition of the concept of farming has been the subject in various branches and subjected to consideration by many scientists. They criticized the official definition of the farm, pointing out its shortcomings and the possibility of a wide interpretation. The official definition of farming became the basis for expressing in the professional literature an opinion regarding the understanding of this concept as an activity that is carried out by persons in the sphere and under the conditions cumulatively defined by law, or the form or organizational-legal form of legal entities, or a business entity.

Based on the conducted research, it is concluded that the legislative definition of a farm does not contain features that would contribute to the disclosure of the legal content of this concept, so it requires clarification. It is proposed to define a farm as an independent economic entity established by citizens of Ukraine who are members of the same family and/or relatives to carry out entrepreneurial activities for the production, processing and sale of marketable agricultural products in the manner prescribed by the laws of Ukraine. Enshrining this definition in the Law of Ukraine "On Farming" will contribute to ensuring legal certainty as an element of the rule of law and strengthening public order.

Key words: rule of law, business activity, business organization, legislation, capital, organizational and legal form; entrepreneurship, public policy, authorized (compound) capital, business entity.

Постановка проблеми. На практиці фермерські господарства виступають суб'єктами господарювання, що становлять численну групу сільськогосподарських товаровиробників, власників і користувачів земель сільськогосподарського призначення, відіграють важливу роль у забезпеченні продовольчої безпеки та розвитку сільських територій. Однак таке розуміння фермерських господарств не повною мірою відповідає офіційному визначенню цього поняття як форми підприємницької діяльності громадян у галузі сільського господарства України, що закріплене у Законі України «Про фермерське господарство» (далі – Закон).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В науці поняття фермерського господарства досліджували А.Г. Барабаш, О.А. Беляневич, О.М. Вінник, О.Д. Костур, Ю.А. Попко, Н.І. Титова, Ю.М. Юркевич та ін. В результаті наукового аналізу сформовано різні погляди на сутність поняття фермерського господарства, його належності до таких правових категорій, як підприємницька діяльність, організаційно-правова форма господарювання або суб'єкт господарювання [1–5]. Така неузгодженість практичного, законодавчого та наукового підходів до поняття фермерського господарства негативно позначається на ефективності законодавства, дії принципу верховенства права та підтриманні публічного порядку, створює практичні проблеми з визначенням приналежності фермерського господарства до певних правових явищ. В сучасних умовах глобалізації та євроінтеграційного курсу нашої держави необхідно забезпечити чіткість та конкретність законодавчої термінології, її наближення до понятійного апарату права Європейського Союзу. Це особливо важливо з огляду на те, що фермер виступає ключовою фігурою в сфері Спільної аграрної політики ЄС. Крім того, важливо подолати розірваність між офіційним і науковим розумінням поняття фермерського господарства, оскільки завданням юридичної науки є формування і розвиток термінологічного апарату законодавства з тим, щоб законодавчі терміни та їх визначення максимально повно відображали реальний зміст відповідного правового явища і були функціональними.

Мета статті полягає у тому, щоб на основі аналізу законодавства та наукових джерел розкрити генезис поняття фермерського господарства та уточнити його визначення.

Виклад основного матеріалу. В національному законодавстві формування поняття фермерського господарства бере початок від прийняття Закону України «Про селянське (фермерське) господарство» від 20 грудня 1991 р. Згідно з закріпленням у ньому визначенням селянське (фермерське) господарство – це форма підприємництва громадян України, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою та реалізацією (ч. 1 ст. 2). Законом було визначено рівноправність цієї форми ведення господарства поряд з підприємствами та господарськими товариствами. Подібне положення міститься у Законі України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» від 17 жовтня 1990 р.

Водночас вищенаведене визначення не знайшло належного розвитку в інших положеннях Закону України «Про селянське (фермерське) господарство». Натомість багато його положень формують уявлення про селянське (фермерське) господарство як про суб'єкта господарських від-

носин. Наприклад: право громадян України на добровільне створення господарств (преамбула); родинно-сімейний характер господарства (ч. 2 ст. 2); вимоги і порядок їх створення, у тому числі набуття статусу юридичної особи після державної реєстрації (розділ II); самостійність та самоокупність їх господарської діяльності (розділ IV), майнові відносини селянського (фермерського) господарства (розділ III); підстави і порядок припинення діяльності цих господарств (статті 29, 30). За відсутності у Законі чіткого положення щодо організаційно-правової форми такої юридичної особи, практика пішла шляхом державної реєстрації саме селянських (фермерських) господарств.

В 2003 році на заміну застарілому Закону України «Про селянське (фермерське) господарство» було прийнято Закон України «Про фермерське господарство» від 19 червня 2003 р. У цьому Законі дотепер збережено підхід, за яким фермерське господарство є формою підприємницької діяльності громадян. В першій редакції Закону визначення цього поняття було уточнене шляхом прямої вказівки на створення юридичної особи, мету діяльності – отримання прибутку та цільове призначення земель.

З 2003 року громадяни, які бажали вести товарне сільськогосподарське виробництво, могли здійснити державну реєстрацію юридичної особи як фермерського господарства. У зв'язку з цим потрібно зауважити на положення ч. 1 ст. 90 Цивільного кодексу України, згідно з яким найменування юридичної особи має містити інформацію про її організаційно-правову форму та назву. Наведені норми, а також положення Державного класифікатора «Класифікація організаційно-правових форм господарювання», за яким фермерське господарство наводиться як організаційно-правова підприємства [6], сприяли розвитку цього поняття як організаційно-правової форми.

Водночас норми Господарського кодексу України (ст. 114), Закону України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001 – 2004 років» (ст. 1) та деяких інших актів вказували на те, що поняття фермерського господарства означає суб'єкта господарювання. Це підтверджували й положення Закону щодо необхідності підготовки установчого договору про створення фермерського господарства та статуту господарства, його державної реєстрації, майнової основи і складу земель, особливостей здійснення господарської діяльності, підстав і порядку припинення діяльності фермерського господарства та ін.

В законодавстві новий етап формування поняття фермерського господарства розпочався в 2016 році й пов'язаний з прийняттям Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств» від 31 березня 2016 р. Цим Законом було конкретизовано дефініцію фермерського господарства шляхом розширення видів цільового призначення земель сільськогосподарського призначення, на яких можна вести фермерське господарство, а також внесено низку інших змін до Закону України «Про фермерське господарство», зокрема закріплено можливість ведення цього господарства шляхом державної реєстрації фізичної особи-підприємця, визначено статус сімейного фермерського господарства. Законодавчі новели укріпили розуміння фермерського господарства як суб'єкта господарювання.

В юридичній науці генезис поняття фермерського господарства відбувався в різних галузях (аграрному, господарському, цивільному праві). Науковці критикували офіційну дефініцію фермерського господарства, вказуючи на її низьку якість, зокрема тому що вона акцентує увагу на виробничо-господарській діяльності, її видах, правових засадах користування земельними ділянками [7, с. 14; 1, с. 9]. Деякі науковці, системно оцінюючи положення Закону, стверджували, що в ньому за категорією «фермерське господарство» визнано властивості об'єкта (зокрема у ст. 22 йдеться про фермерське господарство як про цілісний майновий комплекс), суб'єкта та діяльності [1, с. 9].

Отже, законодавча дефініція фермерського господарства не відповідає основним вимогам до неї, зокрема не є єдиною, чіткою, однозначною, стислою, узагальненою та функціональною [8, с. 43], не містить суттєві для правильного застосування терміна ознаки фермерського господарства як правового явища, що свідчить про порушення принципу правової визначеності як складової верховенства права.

Офіційна дефініція фермерського господарства дала деяким науковцям підставу досліджувати це поняття як діяльність, що здійснюється особами у сфері та за умов, сукупно визначеними законом [1, с. 9]. Проте це не дозволяє відмежовувати фермерське господарство від іншої підприємницької діяльності громадян у сфері сільського господарства. За законодавством громадя-

ни мають право займатися підприємництвом, зокрема у сільськогосподарській сфері, за умови державної реєстрації їх як фізичної особи-підприємця або утворення юридичної особи в обраній організаційно-правовій формі.

Також офіційна дефініція фермерського господарства стала підставою для висловлення у фаховій літературі думки щодо розуміння цього поняття як організаційно-правової форми юридичних осіб [5, с. 116].

Окремі дослідники заперечують належність фермерського господарства до організаційно-правових форм юридичної особи. Так, Ю.М. Юркевич зазначив, що фермерське господарство є загальним поняттям, введення якого у законодавство обумовлено метою врегулювання особливостей ведення підприємницької діяльності у сфері сільського господарства та надання окремої державної підтримки тим, хто його веде [9, с. 132]. Інші вважають таке господарство товариством, що сутнісно наближене до виробничих кооперативів, бо має з ними спільні ознаки, як здійснення виробництва товарної сільськогосподарської продукції, членський характер участі, членство тільки фізичних осіб, особиста трудова участь та ін. [1, с. 28, 27]. Проте є група науковців, що підтримують належність фермерського господарства до окремої організаційно-правової форми господарювання, в якій громадяни України реалізують конституційне право на підприємницьку діяльність [2, с. 171; 3, с. 76].

Організаційно-правовою формою є форма здійснення господарської (зокрема підприємницької) діяльності з певною правовою основою, що визначає характер відносин між засновниками (учасниками), режим майнової відповідальності за зобов'язаннями підприємства (організації), порядок створення, реорганізації, ліквідації, управління, розподілу одержаних прибутків, можливі джерела фінансування діяльності тощо [6]. Тривалий час організаційно-правова форма відігравала роль ознаки, за якою господарські організації розмежовували з іншими суб'єктами та розрізняли між собою [3, с. 65].

Фермерське господарство могло розглядатися однією з організаційно-правових форм підприємства, оскільки в Законі визначено особливості основних її елементів, зокрема щодо форми власності, порядку формування майнової основи та правового режиму майна; порядку створення та припинення господарства; відносин між членами; управління господарською діяльністю такого господарства та відповідальності за його борги. Проте питання визнання фермерського господарства організаційно-правовою формою стало більш дискусійним після змін до Закону 2016 року, зокрема щодо можливості ведення такого господарства шляхом державної реєстрації фізичної особи-підприємця.

З цього приводу заслуговує на увагу висловлена в літературі думка про те, що фізичні особи можуть здійснювати господарську діяльність в організаційно-правовій формі без створення юридичної особи [10, с. 134]. Цим підтверджується можливість розглядати фізичну особу-підприємця організаційно-правовою формою здійснення господарської діяльності. Деякі дослідники прямо виділяють дві організаційні форми провадження господарської діяльності у галузі сільськогосподарського виробництва: 1) без статусу юридичної особи; 2) зі статусом юридичної особи [11, с. 143]. Враховуючи загальне значення організаційно-правової форми як сукупності специфічних ознак, за якими розрізняють суб'єктів господарювання, а також встановлені ст. 8-1 Закону особливості створення та діяльності сімейного фермерського господарства без набуття статусу юридичної особи, можна підтримати зв'язок поняття фермерського господарства з організаційно-правовою формою господарювання.

Водночас певна організаційно-правова форма є однією з набору важливих ознак суб'єкта господарювання [3, с. 66]. У фаховій літературі з господарського права фермерські господарства вважали різновидом приватного підприємства, яке має спеціальний предмет діяльності та набір специфічних ознак [12, с. 116]. Також актуальною була думка П.Ф. Кулинича щодо належності фермерських господарств до власне сільськогосподарських юридичних осіб [4, с. 259], проте сьогодні на практиці фермерські господарства представлені обома видами суб'єктів господарювання і належать до категорії сільськогосподарських товаровиробників. Отже, ще одна концепція в межах наукового генезису поняття фермерського господарства пов'язана з тим, що це поняття означає самостійного суб'єкта аграрного господарювання.

Ознаками суб'єктів господарювання, крім організаційно-правової форми, називають безпосереднє здійснення господарської діяльності, наявність відокремленого та юридично закріпленого майна господарського призначення, господарських прав та обов'язків, легітимність існування,

самостійна відповідальність за результати господарювання, якщо інший обсяг відповідальності не встановлено законом [12, с. 60].

Фермерським господарствам притаманні всі вищеперераховані ознаки. Однак їх прояв має певні особливості, пов'язані з законодавчою регламентацією організації та здійснення діяльності цих господарств. Так, вони створюються для безпосереднього здійснення господарської діяльності з виробництва товарної сільськогосподарської продукції, здійснення її переробки та реалізації (ч. 1 ст. 1 Закону). Ці господарства не позбавлені права обирати й інші види економічної діяльності, але основний вид діяльності має бути в межах груп 01.1 – 01.5 розділу 01 «Сільське господарство, мисливство та надання пов'язаних із ними послуг» секції А «Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство» КВЕД-2010 [13]. Дотримання цієї законодавчої вимоги щодо виду діяльності має значення для відповідності ключовій ознаці фермерського господарства і можливості обирати спрощену систему оподаткування четвертої групи.

На відповідність фермерського господарства ознаці майнової відокремленості вказують положення розділу V Закону, присвяченого майну фермерського господарства. У ньому закріплено, що основним правовим титулом майна цього господарства є право власності, але майно може належати йому і на праві користування, зокрема праві оренди. Ця ознака притаманна всім, у тому числі сімейним фермерським господарствам без статусу юридичної особи, оскільки типова форма договору (декларації) про створення такого господарства передбачає відображення переліку та вартості майна, що добровільно передається членами господарства до його складеного капіталу, на дату укладення договору або подання декларації відповідно [14].

Ознакою суб'єктів господарювання називають легітимність існування, тобто офіційне визнання такого суб'єкта як суб'єкта права. Законом передбачено здійснення державної реєстрації фермерського господарства у порядку, встановленому законом для державної реєстрації юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців (ст. 8 Закону). Ще однією ознакою суб'єкта господарювання називають наявність господарських прав та обов'язків або господарської правосуб'єктності. Для фермерських господарств перелік прав та обов'язків закріплено у статтях 14, 15 та ін. Закону. Також фермерське господарство може мати й інші права та обов'язки, необхідні йому для здійснення діяльності з виробництва товарної сільськогосподарської продукції, її переробки та реалізації. Ознака самостійної відповідальності за результати господарювання також притаманна фермерським господарствам. Це підтверджується нормами ст. 21 Закону, в ч. 1 якої закріплено, що таке господарство несе відповідальність за своїми зобов'язаннями у межах майна, яке є його власністю.

Отже, науковий генезис поняття фермерського господарства допоки не призвів до формування єдиного розуміння цього поняття, а розвивається за трьома напрямками, серед яких найбільш розробленими є розуміння цього поняття організаційно-правовою формою та суб'єктом господарювання.

Висновки. В законодавстві та юридичній науці не сформовано єдиного розуміння поняття фермерського господарства. Законодавчі положення сприяли розвитку в науці розуміння фермерського господарства як діяльності з встановленими законом ознаками, або форми чи організаційно-правової форми підприємницької діяльності громадян в сфері товарного сільськогосподарського виробництва, або суб'єкта господарювання.

Законодавче визначення фермерського господарства не містить ознак, які б сприяли розкриттю юридичного змісту цього поняття, тому пропонується уточнити його таким чином: «фермерське господарство є самостійним суб'єктом господарювання, створеним громадянами України, які є членами однієї сім'ї та/або родичами для здійснення підприємницької діяльності з виробництва, переробки та реалізації товарної сільськогосподарської продукції в порядку, передбаченому законами України». Закріплення цього визначення у Законі України «Про фермерське господарство» сприятиме забезпеченню правової визначеності як елементу верховенства права та посиленню публічного порядку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Фермерські господарства як учасники цивільних та земельних правовідносин: за матеріалами судової практики: монографія. За ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС, 2022. 288 с.

2. Костур О.Д. Фермерське господарство як організаційно-правова форма ведення товарного сільськогосподарського виробництва в Україні та державах СНД: порівняльно-правовий аналіз. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2014. Вип. 35. С. 171–183. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvchzu_2014_35_18.
3. Беяневич О.А. Про множинність організаційно-правових форм суб'єктів господарювання як одну з умов повоєнного відновлення. *Право України*. 2023. № 10. С. 61–81.
4. Кулинич П. Ф. Принцип плюралізму форм господарювання у правовому забезпеченні товарного сільськогосподарського землекористування в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 2. С. 258–262. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0000160433>.
5. Аграрне право: підручник / В.М. Корнієнко, Г.С. Корнієнко, І.М. Кульчий та ін.; за ред. А.М. Статівки. Харків: Право, 2018. 416 с.
6. Державний класифікатор «Класифікація організаційно-правових форм господарювання»: наказ Держспоживстандарту України від 28 травня 2004 р. № 97 (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0097609-04#Text>.
7. Беженар Г.М. Правове регулювання використання земель сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2007. 20 с.
8. Артикуца Н.В. Законодавчі терміни та їх визначення. Наукові записки. Т. 90. Юридичні науки. 2009. С. 39-44. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9c03ce12-fb3a-45ac-bbe8-3cd3b399686a/content>.
9. Юркевич Ю.М. Договірні форми об'єднань фізичних та юридичних осіб у цивільному праві України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Львів, 2017. 437 с.
10. Господарське право: підручник / О.П. Подцерковний, О.О. Квасніцька, А.В. Смітюк та ін., за ред. О.П. Подцерковного. Харків: Одиссейб 2012. 640 с.
11. Попко Ю.Я. Правовий статус сільськогосподарських юридичних осіб за цивільним законодавством України. Дисертація д-ра філософії 081 «Право». Львів, 2022. 179 с.
12. Вінник О.М. Господарське право : навч. посібник. Київ: Правова єдність, 2009. 766 с.
13. Національний класифікатор України «Класифікація видів економічної діяльності ДК 009:2010»: наказ Держспоживстандарту України від 11 жовтня 2010 р. № 457 (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vb457609-10#Text>.
14. Типова форма Договору (Декларації) про створення сімейного фермерського господарства: наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 5 квітня 2019 р. № 177. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0438-19#n14>.